

Попадинець О. О.,

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ПРОБЛЕМА НАЦІОНАЛЬНОГО ХАРАКТЕРУ В ІСТОРИЧНИХ РОМАНАХ В. СКОТТА І М. СТАРИЦЬКОГО

У статті розглядаються етнопсихологічні особливості українського та шотландського народу, змодельовані в характерах персонажів історичних романів Вальтера Скотта і Михайла Старицького.

Ключові слова: національний характер, етнопсихологічні особливості, самобутність, ментальність.

В статье рассматриваются этнопсихологические особенности украинского и шотландского народа, смоделированные в характерах персонажей исторических романов Вальтера Скотта и Михаила Старицкого.

Ключевые слова: национальный характер, этнопсихологические особенности, самобытность, ментальность.

This article investigates the Ukrainian and Scottish ethnopsychological features simulated in the characters of Walter Scott's and Mykhajlo Starytsky's historical novels

Keywords: national character, ethnopsychological characteristics, identity, mentality.

Знайомство з художньою літературою того чи іншого народу дає можливість отримати уявлення про його національний характер, так як література, головним чином проза, є формою художнього пізнання людиною себе і навколишньої дійсності, а також формою самопізнання і самосвідомості нації, це ніби грандіозне “метонімічне” дзеркало, в якому бачить себе той чи інший народ. Національне в літературі є однією з найбільш актуальних і цікавих проблем сучасного літературознавства і разом з тим однією з найбільш складних і маловивчених. Підвищений інтерес до проблеми національного характеру, пов'язаний, в основному, з глобалізацією, що веде до встановлення стандартних універсальних норм поведінки людей в міжособистісних і міжнародних контактах. Процес уніфікації викликає у народів різних країн бажання зберегти етнічну індивідуальність, підкреслити унікальність власної культури та психологічного складу нації. Тому виправданим залишається дослідження полотен письменників на основі етнопсихологічних особливостей. Де на перший план виходить не тільки психологія творця, а й психологія соціуму та часу. Це допомагає відтворити складну специфіку національного характеру та простежити його прикмети в літературі за різних конкретно-історичних умов.

Думка про взаємовплив національного характеру та художньої творчості народу підтверджена працями М. Гончаренка, О. Забужко, Н. Зборовської, Н. Михайловської, А. Швецової, Ю. Шереха, В. Нарівської, В. Працьовитого та багатьох інших вчених. Впродовж останніх десятиліть сучасна філологічна наука збагатилася низкою праць, у яких висвітлюються окремі аспекти відтворення національного характеру у творчості деяких українських письменників, зокрема Г. Квітки-Основ'яненка, П. Куліша, І. Нечуя-Левицького, М. Куліша. Проте, уже давно внормувалися і стали канонізованими прочитання й оцінки творчості М. Старицького та ін. Усі вони як класики отримали літературознавчі інтерпретації відповідно до свого часу та його вимог. Сьогодні відчувається потреба більш глибокого й концептуального прочитання їх творчості з виходом за усталені рамки жанрово-тематичних аспектів.

Типологічне порівняння романної спадщини М. Старицького та В. Скотта, які заявили про себе у різні періоди XIX ст. (В. Скотт – на початку століття, М. Старицький – в останні десятиліття), виявляє спільні тенденції в українському та англійському літературних процесах. Їм притаманні незвичайна чуйність і невідомий інтерес до природи національного і до світу національного. Створені ними образи відрізняються чітко вираженою національною характерністю. У художньому світі прозаїків приваблює максимальна відкритість і толерантність до чужих культур. При цьому автори історичних романів залишаються глибоко націоналістичними художниками. Все це обумовлює підвищений інтерес до проблеми національного характеру у їхній творчості. Метою нашої статті є: встановити етнопсихологічні особливості українського та шотландського народу, змодельовані в характерах і типах у прозі даних письменників.

Для дослідження важливо визначити розуміння терміну “національний характер”. В образі національного характеру, з точки зору, наприклад, С. Пролеєва та В. Шамрай, перед нами постає історія, відтворена в певних формах поведінки, пріоритетів, уподобань особистостей, що належать до певної нації. Звідси – національний характер – це й ті риси, завдяки яким людей можна зарахувати до певної нації, й особливий вимір буття, через який здійснюється самовизначення та приналежність особи до людського роду. Це форма самосвідомості народу, представлена та вихована певною національною культурою за умов існування нації як цілісного, активного суб'єкта [3, с. 131].

Інтерес до феномену етнічної своєрідності проявився вже в середньовічній літературі про подорожі у вигляді простого опису особливостей життя етносу. В принципі, в далекому минулому автори і не ставили перед собою завдання поетичного відтворення національного характеру в тексті, хоча усвідомлення своєї етнічної самобутності та її значущості, безсумнівно, було. Інтенсивне звернення до природи етнічної своєрідності і конкретного національного характеру почалося з приходом романтизму і тривало впродовж всього літературного процесу. В Україні воно досягло свого розквіту в XIX столітті, коли з'явилися твори, що розкривають найтонші нюанси українського менталітету і психологічного характеру інших національностей. М. Гоголь, наприклад, говорив про те, що “справжня національність полягає не в описі сарафана, а в самому дусі народу” [1, с. 60]. Звідси виводиться головне завдання кожного письменника: відтворення національного в художньому творі, яке не обмежується лише передачею зовнішніх етнічних характеристик, а полягає у творчому осягненні складних вібрацій національної душі.

Художнє зображення етнічної самобутності в текстах романів В. Скотта і М. Старицького досягається шляхом гармонійного співвідношення сюжетної лінії і його поетичної складової, яка демонструє етнохудожню самосвідомість. Останнє реалізується через розробленість авторами у творах національної природи людини у всіх її проявах: в психологічній поведінці, в моральних підвалинах сімейного життя, у соціальних взаємодіях, інтересах, потребах, мистецтві, звичаях. У романах письменників знаходимо небувале багатство національних типів. Романисти глибоко відчували особливості національного характеру, національного менталітету і вміли їх показати в своїх творах. Вони малюють нам не абстрактну істоту, а подих, вчинки, мову особистості. Одяг, звичаї, манери, поведінку показано так жваво, що ми подумки все це бачимо до повної ілюзії реальності, яку лише може викликати слово. Найбільш органічними носіями народного характеру та світогляду, а отже, й етнонаціональної ідентичності у романах В. Скотта зображені, звісно, жителі гірської частини Шотландії – горяни, у М. Старицького – козаки.

Шотландці В. Скотта не схожі на англійців або на французів, араби чи цигани своїм способом життя, звичаями та смаками докорінно відрізняються від європейців. Шотландці розкриті автором у всій яскравості, соковитості, національній своєрідності й одночасно суперечливості своїх характерів і вчинків, показані зі щирою симпатією співвітчизника й одночасно з чесною об'єктивністю художника. Такі, наприклад, образи вождя гірського клану Вік Ян Вора і його сестри Флори, Роб Роя і його дружини. Перед нами постає типовий шотландський горянин, котрий звик переносити і голод, і злидні з високо піднятою головою волелюбною людини. Характер героя відтінюється його зовнішнім виглядом – грубими і суворими рисами обличчя, обрамленого рижою шапкою волосся, сильним і низьким голосом, його шотландським діалектом, який одразу видає людину із народу, жителя гірської Шотландії. Національний костюм, в якому Роб Рой з'являється час від часу, надає йому трохи дикого і незвичайного вигляду з точки зору жителів рівнини.

Роб Рой наділений справжньою народною мудрістю. Він мріє, щоб прийшов кінець клановим міжусобицям і всі клани горян об'єдналися проти загальних ворогів. Будучи втягнутим у повстання якобітів 1715 р., Роб Рой перш за все бореться “за самого себе” [4, с. 226], тобто за інтереси простих людей, він є емблемою своєї епохи і сого народу.

За словами, В. Скотта, нація породжує не один, а багато типів, кожен із яких історично і соціально обумовлений, але обумовлений лише до якоїсь певної межі, так як одні і ті ж пристрасті властиві людям на всіх щаблях суспільства і однаково хвилюють людське серце, б'ється воно під сталевими латами п'ятнадцятого століття, під парчевим кафтаном вісімнадцятого чи під голубим фракком і білим каніфасовим жилетом наших днів. Так, Роб Рой як дитя свого часу і свого класу, з точки зору цивілізованого світу XIX ст., може в деяких ситуаціях здаватися наївним і неприборканим дикарем, але як ідеальний національний тип він викликає співчуття і навіть захоплення оскільки володіє багатьма людськими якостями – він розумний і благородний, хоробрий і чесний, великодушний і добрий.

З образом Роб Роя багато в чому перегукується образ Робін Гуда з “Айвенго”, та образ Вік Ян Вора з “Веверлі”. На це вказує і сам В. Скотт у передмові до роману, говорячи, що ім'я Робін Гуда так само піднімає дух, як і ім'я Роб Роя. У Робін Гуді втілені мрії народу про відплату феодалам, про вільне життя. Локслі вперше з'являється у романі в одязі простого йомена, що говорить про те, хто він такий і чий інтереси захищає. Вільна людина, яка не схиляє голови перед надмірним принцом Джоном. Однак у художньому плані образ Локслі поданий не зовсім переконливо. В. Скотту не вдалося створити яскравого національного характеру.

За схожими принципами М. Старицький виписав і своїх романних персонажів, котрі мали в історії реальних прототипів. Письменник майже не тримався історичної канви їх доль, а віддавав перевагу художнім концепціям розвитку таких героїв (це образи Івана Богуна, Максима Кривоноса, Петра Дорошенка та ін.). Найбільш символізований образ у всій прозовій спадщині М. Старицького – образ Івана Богуна, якого зображено як виразно національний тип. У портретній характеристиці його наділено типово українською, чоловічою вродою: “А в дверях никем не замеченный стоял уже новый посетитель – молодой красавец козак. Статная, гибкая фигура его резко отличалась от всех присутствующих; дорогой, изящный костюм лежал на нем красиво и стройно; черты лица его были благородны и дышали беззаветной отвагой; орлиный взор горел пылким огнем” [6, с. 87]. У творення ж конкретного романного образу Богуна автор не привносить жодної негативної рисочки, послідовно і принципово опоегизовує героя зусебіч, активно спираючись на фольклорний досвід. Богун – незрівнянний, навіть ідеальний лицар-запорожець із відповідним родоводом, про який сам і розповідає: “Не пела надо мной мать нежных, жалобных песен, – звон оружия да сурмления запорожских труб привык я слушать с детской поры! Не чесала мне нянька, не мыла головки – чесали мне ее терны густе да дожди дробные. Не сказывала родная мне тихих рассказов – ревел передо мною Славута-Днипро! Не ласку женскую слышал я с детства, а строгий козацкий наказ!” [6, с. 109]. Неперевершеним “ангелом помсти і богом війни” виписаний Богун на полі битви, романтичним і зворушливо вірним та відданим у нерозділеному коханні. Можливо, і в нещасливе для Богуна кохання до Ганни письменник теж укладає зміст не без символіки: кохання, мовляв, не є питомою рисою справжнього козацького лицаря. Можливо, така семантика аналізованої ситуації дещо перебивається суто пригодницьким ефектом цієї любовної історії. І вже зовсім символічно прочитується в контексті описуваних подій загибель Богуна – як крах здобутого державництва і своєї справи його життя. Безсумнівно, у романах М. Старицького Богун постає образом глибоко трагічним у своїй суті, як і ще ряд персонажів прози романіста. Сам І. Богун у порівнянні з Хмельницьким, Мазепою та ін., сприймається як персонаж куди більш однозначний і одноплосщинний. Герой є просто ідеалом, еталоном мудрості, добра, справедливості, цілеспрямованості, досить освіченою для свого часу людиною. Письменник подає його образ у кращих традиціях народно-пісенної і баладної творчості, у ньому відповідно, можна побачити чимало таких рис, які знаходимо в народних улюбленцях Сірка, Кривоноса, Кармелюка.

Розглянемо тепер концепцію В. Скотта і М. Старицького у творенні жіночих національних характерів. Цікавим і важливим аспектом образотворення в романах М. Старицького є широке коло жіночих образів та концеп-

ція їх мистецького трактування. Витворивши надзвичайно широку, багатопланову і змістовну галерею жіночих типів, він сформував при цьому й певний ідеал жінки – це насамперед однодумець, вірний товариш, соціально активна особистість. У трактуванні жіночих образів більше наголошується на духовній красі, а ніж на фізичній.

М. Старицький, активно вводючи у свої твори різних жанрів жіночі типи, пройшов в освоєнні проблеми "жіночого простору" певну еволюцію, схожу з еволюцією жіночої проблеми в українському письменстві XIX ст., на яку вказує Т. Гундорова [2, с. 16-22]. Від "етнографізму, морально-звичаєвої наповненості, крізь яку просвічує національний дух, поєднання героїки і сентиментальності" в зображенні жінок у ранніх драматургічних переробках і драмах (а це були ознаки традиційного для народної української культури ідеалізму жіночого архетипу, на думку названої дослідниці) М. Старицький у пізніших оригінальних драмах ("Талан", "Крест жизни") помітно зважає на емансипаційні ідеї, котрі витали в літературному повітрі на межі століть, та й в оселі Старицьких теж.

Виразно національний різновид характеру втілено автором в образах Ганни з трилогії про Богдана Хмельницького, Мар'яни та Галини з диалогії про Мазепу, Дарини з "Останніх орлів". Уперше ми знайомимося з Ганною у Суботові, маєтку Богдана Хмельницького. "На широкій ступени крильця сидела молодая девушка нагнувшись над лежавшим у нее на коленях хлопчиком лет четырех. Ее наклоненная головка особенно выдавала сильно развитый лоб, на котором характерно и смело лежали пьючками, – как выражается народ, – черные брови. Чрезмерно длинные, стрельчатые ресницы закрывали совершенно глаза и бросали косую полукруглую тень на бледные щеки. Темные волосы еще более оттеняли матовую бледность лица; они были зачесаны гладко и заплетены в одну косу, что лежала толстой петлей на спине, перегнувшись через плечо на колени ... На строгих чертах лица девушки лежала привычная дума и делала выражение его немного суровым ..." [5, с. 78-79]. Образ Ганни поданий автором у розвитку. Динаміка портрету Ганни – це наслідок зовнішнього прояву нового внутрішнього світу героїні. Якщо спочатку вона була тиха і смиренна, то потім у жіночій душі завирували вже інші почуття. Ми бачимо її сильною вольовою натурою, яка здатна пожертвувати всім заради добробуту рідної землі. Глибоко переживає вона за подальшу долю не тільки Богдана та його родини, але й за весь український народ. Ганна виступає справжнім прихильником і другом, який цілком поділяє помисли Богдана і морально підтримує його, вона привабливо гетьмана не жагучою пристрастю, не красою, а своєю чистою душею, ніжністю і ласкою, волелюбністю і романтичною натурою. М. Старицький всю увагу сконцентрує на змалюванні діалектики душі, внутрішнього стану дівчини. Цей образ є втіленням чеснот народної моралі (доброта, чесність, щирість, милосердність, працьовитість) і духовності (вірність почуттю та обов'язку, готовність до самопожертви в ім'я ідеалу, незламність духу, стійкість переконань). Образом Ганни письменник підкреслює визначальність духовного для формування світобачення особистості.

Щодо концепції творення жіночих національних характерів у В. Скотта, то у нього дуже рідко трапляються портретні характеристики героїнь, а ті, що є, вражають невиразністю і лаконічністю, героїнь-жінок потрібно читачеві більше уявляти самому, ніж покладатися на авторські описи. Авторіві достатньо вказати на те, що його героїня гарна, кілька разів згадати про її красу, – детальні описи зустрічаються зрідка, а значить, вважаються необов'язковими. Не часто маємо такі детальні описи, як опис Єлени Мак-Грегор, дружини Роб Роя: "... її обличчя, яке горіло вогнем, і спутані пасма синьо-чорного волосся, вибілося з-під червоної шапки з пером, – все наштовхувало на думку, що вона взяла безпосередню участь у битві. Її пронизливі чорні очі, її обличчя виражали святкування перемоги і горде усвідомлення здійсненої помсти. Але нічого кровожерливого чи жорстокого не було у ній; вона нагадувала мені ... зображення біблійних героїнь, які я бачив у католицьких церквах у Франції. Правда, вона не володіла красою Юдіфи, і риси її не були відмічені тією натхненністю, яку надають художники ... Але все ж палаюче у ній захоплення надавало її обличчю і осанці якоїсь дикої величі ..." [4, с. 270]. Ця жінка, переповнена жагою помсти і стремлінням до волі, з'являється на сторінках роману з мечем у руках. У її постаті все підкреслює риси винятковості: незвичайний її зовнішній вигляд, незвичайна мова і поведінка. Плями крові на чолі й руках, обличчя, яке горіло вогнем, сплутане синьо-чорне волосся – все це романтичні деталі, які відтіняють винятковість характеру героїні, котра піднімається над оточуючою дійсністю, і котрі дозволяють створити яскравий образ жінки, що б'ється поруч із чоловіками і надихає їх на подвиги.

У даному образі втілені мудрість, характерність, ідеальні пориви і справжня обережність того класу, який виступає вічним носієм історії. Досліджуючи цей національний характер у всіх його проявах, В. Скотт хотів виправдати і утвердити національну гордість шотландців. Те, що у шотландських характерах англійцям здавалося застарілим і смішним – хвалькуватість, войовничість, рваний одяг, босі ноги дівчат, діалект, – під тонким гумором письменника ставало зворушливо наївним і захоплюючим.

В. Скотт намагався якомога точніше, конкретніше, якомога глибше проникнути у психологію цього своєрідного і багато в чому відмінного від англійців народу. Портрети його національних героїв намальовані сильно, бравурно, виразними мазками. Їх можна було б назвати історико-характерологічними й жанровими. Вони передають зовнішність персонажа у всій його віковій, соціальній, національній визначеності, подекуди типовості. Щоправда, зовнішність і мову персонажів В. Скотт зображував і передавав більш вдало, ніж складності їхньої психології. Великим письменником-психологом він не був, хоча у нього є і дуже тонкі психологічні спостереження.

В. Скотту вдалося реалістично і повнокровно відтворити образи національних героїв, і цим передати весь колорит епохи. Цього він досягає численними реалістичними деталями в описах побуту, костюмів, поведінки героїв, яка закономірно обумовлена їх положенням у суспільстві й світосприйняттям притаманним даній епосі. Усе, до найменшої деталі, доповнює цілісну картину, а кожен штрих оживляє полотно, робить його багатограним та багатозначним. Отже, вся образна система побудована на підпорядкуванні оточення контексту образній формі. Використання художніх зразків для ілюстрації ідей В. Скотт вважає недостойним романіста, який повинен з однаковою ретельністю уникати двох недоліків – недостатньої об'єктивності, особливо під час характеристики осіб, що не викликають його співчуття, і надмірної об'єктивності, через яку йде втрата моральних цінностей.

Отже, характери національних героїв В. Скотта і М. Старицького – це характери, які втілюють риси означеного часу, не тільки беручи активну участь в історичному процесі, але й оцінюючи події, котрі відбуваються відповідно до своїх поглядів на світ. Вони знаходяться у безпосередньому зв'язку з атрибутами минулого, не тільки характеризуються ними, а й самі висвітлюють їх, надаючи їм життєвої достовірності. Ці національні характери автори детермінують соціально й етнічно, ідентифікуючи їх рисами, властивими народній вдачі. Автори глибоко диференціювали психологічні і ментальні, типові й індивідуальні, етнічні й соціальні складники характерів своїх персонажів. Характерною рисою введених у романістів національних типів є змалювання їх (героїв) з боку духовної краси, яка становить їх національну гордість.

Література:

1. Гоголь Н. В. Проза. Статті / Николай Васильевич Гоголь. – М. : Советская Россия, 1977. – 384 с.
2. Гундорова Т. Погляд на “Марусю” : Образ жінки в українській класичній літературі / Т. Гундорова // Слово і час. – 1991. – № 6. – С. 15-22.
3. Пролєєв С. Національний характер і українське буття / С. Пролєєв, В. Шамрай // Феномен української культури: методологічні засади осмислення. – К., 1996. – С. 130-142.
4. Скотт В. Роб Рой : [роман] / Вальтер Скотт [пер. з англ. Ю. Корецького]. – Х. : Дитвидав., 1938. – 472 с.
5. Старицький М. Богдан Хмельницький: трилогія. – Кн. 1 : Перед бурей : [роман] / Михайл Старицький. – К. : Дніпро, 1991. – 645 с.
6. Старицький М. Молодось Мазепи. Руїна / Михайл Старицький [Передмова, упорядкув. та наук. ред. Н. В. Левчик]. – К. : Укр. центр духовн. культури, 1997. – 984 с.